

УДК 17.023.34:1(438+477) “19”

<https://doi.org/10.23939/shv2025.02.010>

МОРАЛЬНА ПРОБЛЕМА ПАТРІОТИЗМУ В КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФСЬКИХ ІДЕЙ КАЗИМИРА ТВАРДОВСЬКОГО І СТЕПАНА БАЛЕЯ

Оксана Панафідіна

Криворізький державний педагогічний університет

ORCID: 0000-0002-1010-903X

oxanapanafidina@gmail.com

(Отримано: 09.07.2025. Прийнято: 15.09.2025)

© Панафідіна О., 2025

Метою дослідження є залучення філософської спадщини Казимира Твардовського і Степана Балея до концептуального прояснення моральної проблеми патріотизму, з'ясування його природи й моральних меж. У першій частині статті аналізується поняття патріотизму і пропонується його класифікація за типом любові, що лежить в його основі. Інстинктивний патріотизм ґрунтується на безумовній любові (*storgē*) до батьківщини як до матері чи рідного дому. Як природне й морально нейтральне явище він може бути підґрунтям для інших форм патріотизму: романтично-націоналістичного (*érōs*), рефлексивного (*philia*) та альтруїстичного (*agápē*). У другій частині обґрунтовується можливість перетину підходів етики чеснот і деонтологічної етики до розв'язання проблеми морального статусу патріотизму. Це породжує складну матрицю моральних оцінок його конкретного виду (чеснота, обов'язок, морально нейтральний факт, порок, а також різні можливі комбінації цих статусів). У третій частині на основі критичного аналізу ідей Твардовського і Балея визначаються умови можливості та межі морально прийняттого патріотизму: 1) універсальність морального мислення у поєднанні зі здатністю морально оцінювати конкретний контекст; 2) критична рефлексія щодо меж лояльності до об'єкта патріотичних почуттів; 3) постійне моральне самовдосконалення. У підсумку автор пропонує розглядати патріотизм як відкриту моральну проблему, що вимагає балансу між емоційною прив'язаністю, критичною рефлексією і моральним розвитком людини.

Ключові слова: Казимир Твардовський, Степан Балея, патріотизм, любов до Батьківщини, моральна проблема патріотизму.

THE MORAL PROBLEM OF PATRIOTISM IN THE CONTEXT OF THE PHILOSOPHICAL IDEAS OF KASIMIR TWARDOWSKI AND STEPAN BALEY

Oksana Panafidina

Kyryvi Rih State Pedagogical University

ORCID: 0000-0002-1010-903X

oxanapanafidina@gmail.com

(Received: 09.07.2025. Accepted: 15.09.2025)

The aim of this article is to draw on the philosophical legacy of Kasimir Twardowski and Stepan Baley to conceptually clarify the moral problem of patriotism, to define its nature and to identify its moral boundaries. The first part of the article analyzes the concept of patriotism and offers its classification based on the type of love that underlies it. Instinctive patriotism is grounded in unconditional love (*storgē*) for the homeland as for a mother or parental home. As a natural and morally neutral phenomenon, it can serve as a basis for other forms of patriotism: romantic-nationalistic (*érōs*), reflective (*philia*), and altruistic (*agápē*). The second part argues for the possibility of integrating approaches from virtue

ethics and deontological ethics to address the issue of the moral status of patriotism. This creates a complex framework for moral evaluation, categorizing particular forms of patriotism as a virtue, a duty, a morally neutral fact, a vice, or a combination of these. The third part, drawing on a critical analysis of Twardowski's and Baley's ideas, identifies the conditions and limits for morally acceptable patriotism: (1) universal moral reasoning combined with the ability to evaluate the specific context; (2) critical reflection on the limits of loyalty to the object of patriotic feelings; and (3) constant moral self-improvement. In conclusion, the author proposes viewing patriotism as an open moral problem that requires a balance between emotional attachment, critical reflection, and the moral development of the individual.

Key words: *Kasimir Twardowski, Stepan Baley, patriotism, love of the homeland, the moral problem of patriotism.*

Патріотизм є складним явищем, яке потребує уточнення свого морального статусу. З одного боку, він часто постає як природне, емоційне й морально нейтральне почуття, яке ґрунтується на глибинній прив'язаності та безкорисливій любові до своєї Батьківщини. З іншого боку, редукція патріотизму до почуттів створює небезпеку його використання як інструмента політичної мобілізації, ідеологічної пропаганди та морального виправдання виключення чи агресії. Особливо це має загрозливий вигляд в епоху постправди, революції у цифрових технологіях, радикалізації публічного дискурсу, піднесення популістських рухів і зростання ролі диктатур у світі. З огляду на це, питання моральної оцінки патріотизму є предметом інтенсивних дискусій. Судити про стан цих дискусій і головні аргументи сторін можна принаймні на основі таких джерел: [Kleinig, Keller & Primoratz 2015; Nussbaum & Cohen (Ed.) 1996; Primoratz (Ed.) 2002]. Широка етична проблематика, що охоплює патріотизм, зумовлює віднесення цієї теми до однієї з центральних у моральній і політичній філософії [Kleinig, Keller & Primoratz 2015: 10].

Головна проблема, яку розглядають у цій статті, полягає в тому, як визначити моральний статус патріотизму: чи є він чеснотою, пороком, обов'язком, формою лояльності, моральним зобов'язанням? Чи не залежить цей статус від типу любові, який покладений в основу патріотизму, і рівня розвитку людини, яка його проявляє? Зрештою, за яких умов патріотизм може мати моральну легітимність, а за яких він її втрачає? *Метою статті* є залучення філософської спадщини Казимира Твардовського і Степана Балея для концептуального прояснення моральної проблеми патріотизму, з'ясування його природи і меж, обґрунтування умов, за яких він може бути виправданим з позиції моралі. Вони пропонують глибокі філософські інтуїції, які дають змогу поновому сформулювати критерії моральної легітимності патріотичних почуттів і практик, а також виявити ризики їхнього морального спотворення.

Природа патріотизму та його види

Оцінка морального статусу патріотизму залежить від того, як ми визначаємо сам патріотизм. На перший погляд, очевидним є його означення як любові до Батьківщини, що відповідає етимології цього терміну. "Патріотизм" походить від латинського *patria*, що означає "земля батьків", "рідна країна", "країна предків", "батьківщина". *Patria* є джерелом ідентичності і предметом лояльності, викликає природну емоційну прихильність. Любити свою Батьківщину є природним для людей. К. Твардовський, говорячи про джерела патріотизму, зазначає, що у багатьох людей, навіть якщо вони опиняються далеко від рідного дому, образ Батьківщини викликає теплі почуття [Twardowski 2013: 439].

Існують також спроби розглядати патріотизм без апеляції до любові. М. Гілберт та І. Гарсія стверджують, що такі сильні позитивні почуття, як любов, цінування і гордість, не є необхідними мотивами для патріотичних дій. Людина може бути патріотом і регулярно вчиняти патріотичні дії, бути хорошим громадянином своєї країни, маючи раціональні мотиви: діяти відповідно до спільних зобов'язань, якщо, на її щирі думку, вона раціонально зобов'язана це робити, зважаючи на всі обставини [Gilbert & Garcia 2018: 272, 285]. Дж. Кляйніґ розглядає патріотизм радше як форму лояльності до країни, ніж як любов до неї. Хоча ці поняття не виключають одне одного, лояльність пов'язана з ідентичністю, а любов – із пристрасстю, яка не є обов'язковою для того, щоб патріотизм був справжнім [Kleinig, Keller & Primoratz 2015: 31].

Проте навіть, якщо розглядати патріотизм у зв'язку з любов'ю до Батьківщини, сама любов та її прояви можуть бути доволі різні. Тож і патріотизм може набувати різних форм і проявів, мати різну природу і підлягати різній моральній оцінці. Якщо застосувати давньогрецьку типологію любові (*storgē*, *érōs*, *philia*, *agápē*) до феномену патріотизму, то можна виокремити чотири його ідеальні типи, які в реальності можуть поєднуватися та переходити із одного типу до іншого. Ця аналітична схема дає інструментарій для дослідження складної природи патріотизму, уникнення його спрощеної інтерпретації, а також наближення до розв'язання проблеми його морального статусу.

Етимологічному значенню патріотизму найбільше відповідає природна любов (*storgē*) – безумовна прихильність до Батьківщини як до матері, родини чи батьківського дому за принципом "люблю країну, бо моя". Такий патріотизм формується змалку в природний спосіб і властивий більшості "за замовчуванням". Услід за Токвілем його можна назвати *інстинктивним*, бо він ґрунтується на підсвідомій любові до місця народження і живиться "безкорисливими й невловимими почуттями", прихильністю до звичаїв, пошаною до предків і пам'яттю про минуле [Токвіль 1999: 197]. Твардовський підкреслював особливу роль мови у поширенні любові до рідні та рідного краю на всю Батьківщину, у формуванні любові до народу, його історії та культури. Адже мова є ключем до скарбниці народного духу, носієм культурного коду, засобом усвідомлення зв'язку з минулим та формування національної ідентичності й солідарності [Twardowski, 2013: 441–442].

Незважаючи на те, що такий патріотизм є природним для людей, він має слабкі сторони. Він не просто підігривається релігійними почуттями, але й сам нагадує релігію у тому сенсі, що патріотично налаштована людина, як і віруюча, не піддає сумніву і критично не розмірковує над

тим, у що вона вірить. Вона просто вірить, відчуває і діє на основі своїх переконань. Проте інстинктивна любов до Батьківщини, як і будь-яке інше неусвідомлене почуття, може підняти людину лише на короткочасні, хоча іноді й великі, справи, але не стимулювати до постійних зусиль [Токвіль 1999: 197]. У зв'язку з цим Твардовський розмежовує справжній патріотизм (*prawdziwy patriotyzm*) і позірний (*patriotnictwo*). У межах останнього національна солідарність проявляється лише в почуттях. Він не призводить до дій і вчинків [Twardowski 2013: 448]. Аналізуючи перешкоди на шляху до повноцінного розвитку патріотизму, Твардовський виокремлює дві головні: вузьку голову і вузьке серце. Вузька голова – це відсутність національної свідомості та ідентичності, а вузьке серце – індивідуальний або груповий егоїзм [ibid.: 443–445].

Отже, патріотизм не є суто природним і статичним явищем. Він залежить від багатьох чинників, як-от: вік, рівень і якість освіти, тип мислення, міра моральної чутливості, ціннісні орієнтири, політичний устрій, міра залучення до ухвалення рішень, соціальне становище тощо, інстинктивний патріотизм може стати основою для розвитку інших форм, заснованих на інших видах любові. І якщо перший для людини є фактом і даністю, яку вона не обирала, то інші три, про які йтиметься далі, здебільшого можна вважати результатом вільного вибору, який має моральні наслідки і може піддаватися моральній оцінці.

Патріотизм, заснований на любові як *éros*, акцентує на пристрасній, часто сліпій, любові до Батьківщини, на емоціях, відданості і беззастережній лояльності, іноді на протиставленні іншому. Патріотизм такого типу можна назвати *романтично-націоналістичним*. Як стверджує теоретик українського інтегрального націоналізму Дмитро Донцов, патріотизм ґрунтується не на розумі, калькуляції чи теорії, а на “почутті голому, безмотивному почутті панувати” [Донцов 2013: 26]. Покликаючись на силу інстинктів і підсвідомої волі, він обґрунтовує ідею, що народ може змінитися буквально за одне покоління, якщо молоді прищепити нові ідеали, вдачу, характер, навички, дисципліну і життєвий стиль під впливом “емоції ідеалу, збудженого прикладом і наукою”. Моральне виховання покликане розбудити в молоді “духа посвяти для загалу, духа жертвенности, ідеалізацію своєї нації та її величисті”, а через систему освіти – міцно пов'язати їх із “почуттям обов'язку і жертви, з моментом чисто емотивним”. Зрештою, прищеплення справжнього патріотизму Донцов отожднює з “ новою гамою нових емоцій: любові, ненависти, віри, надії, духа посвяти, нових ідеалів, погорди до вигідництва, ставлення інтересів цілоти над інтереси всіх” [ibid.: 31, 33].

Дослідивши історію терміна “патріотизм”, М. Дітц зауважує, що з другої половини XIX ст. патріотична риторика дедалі більше поглинається ідеологією національної держави, внаслідок чого втрачає своє первісне критичне значення. Як наслідок, виникають “світські релігії національної ідентичності”, які спираються на вимогу почуття обов'язку і беззастережного служіння державі, некритичну підтримку урядових програм і політики, а також шанування нації як абсолютної цінності [Dietz 2002: 210–211]. Не дивно, що теоретики і практики націоналізму часто послуговуються релігійною термінологією: свята земля, пророк,

неофіт, місія, апостоли, адорація тощо. Про патріотизм такого типу П. Гомберг говорить, що він “не кращий за расизм” [Gomberg 2002: 105].

Патріотизм може ґрунтуватися також на *philia* – дружній, партнерській і розумній прихильності до спільноти і Батьківщини, а, отже, передбачати критичну рефлексію щодо спільного блага, меж лояльності, здоровий скепсис щодо історії, культурних здобутків, рис національного характеру тощо. Токвіль зазначає, що раціональна любов виникає завдяки освіті, розвивається за допомогою законів, зростає в міру користування правами і зрештою зливається з особистими інтересами людини. Він називає такий патріотизм *розумним, або рефлексивним*, і пов'язує його з усвідомленням зв'язку між процвітанням і добробутом країни, з одного боку, та особистим добробутом і мірою власної активності як громадянина, з іншого [Токвіль 1999: 197]. Багато в чому цей тип патріотизму апелює до давньої республіканської традиції розуміння політики як спільної справи вільних громадян, а також розуміння патріота як того, хто захищає конституційні права, шанує свободу, агітує за припинення корупції і бореться проти зловживань централізованої влади. Дітц стверджує, що саме таким було уявлення про патріотизм до поєднання патріотичної та націоналістичної риторики, коли він був радше громадянською практикою, ніж вираженням [Dietz 2002: 210–211].

Розмежування патріотизму і націоналізму, за Дітц, – це більше, ніж просто вправа в семантиці чи сухий концептуальний аналіз. Таке чітке розмежування разом із відновленням первісного значення патріотизму як активної і часто радикально партисипативної форми громадянства, укоріненого в турботі про благо країни, сприяє рефлексії щодо того, якими громадянами й патріотами ми є. І, навпаки, нездатність критично переосмислити наші власні патріотичні передумови і націоналістичні припущення є нічим іншим, як провалом громадянства [ibid.: 211].

Патріотизм, що ґрунтується на любові як *agapē*, можна назвати *альтруїстичним*. Це безкорислива, жертвна любов, спрямована на благо іншого – любов, що постає як моральний вибір. Як зазначає Твардовський, патріотизм вимагає доброї волі і постійного морального самовдосконалення. Добра воля проявляється у тому, що людина свідомо обирає служіння спільному благу з внутрішнього переконання, а не з примусу, вигоди, страху чи сліпої лояльності, а також у готовності до самопожертви, навіть без винагороди, слави чи визнання. Твардовський підкреслює, що це є завданням не тільки батьківського виховання, але й подальшого самовиховання, постійної праці над собою, над усуненням перешкод для розвитку справжнього патріотизму. Зокрема, йдеться про доповнення і поглиблення знань про Батьківщину та її історію, про подолання егоїзму, марнославства, пихи й гордовитості, про справедливе ставлення до співгромадян. Патріотизм “вимагає від нас самозречення на кожному кроці і в кожній хвилині”. А сили для жертвенності й самозречення дає лише палка любов до Батьківщини та почуття обов'язку перед нею [Twardowski 2013: 449–454].

Проблема морального статусу патріотизму

У світлі аналізу поняття патріотизму і класифікації його видів зрозуміло, чому оцінки цього явища настільки

різняється. Патріотизм – не лише суспільне явище, а й риса характеру, що виражає певний спосіб мислення й поведінки, тому його можна оцінювати в моральних категоріях. Як зазначає А. Макінтайр, спектр поглядів на його моральний статус розташовується між полюсами чесноти й пороку [MacIntyre 2002: 286]. З позиції етики чеснот постає запитання: чи є він привабливою рисою характеру, як він поєднується з іншими рисами і чи робить суспільство кращим або гіршим. Патріотизм можна оцінювати також і в деонтологічних категоріях: чи є він морально необхідним, неов'язковим чи забороненим, чи має громадянин обов'язок бути патріотом, чи це порушує права інших і чи не обмежує автономію особистості²⁸ [Kleinig, Keller & Primoratz 2015: 7].

Завдання з'ясування морального статусу патріотизму ускладнюється тим, що підходи етики чеснот і деонтологічної етики можуть перетинатися, породжуючи складну матрицю оцінок. На перетині цих підходів логічно можливі різні комбінації, наприклад, патріотизм може одночасно розглядатися як чеснота, яку слід плекати, і як моральний обов'язок (як у Твардовського); як чеснота, але без категоричної обов'язковості; як умовно дозволений обов'язок; як нейтральний факт (у разі інстинктивного патріотизму); або як порок, що однак може бути допустимим як “необхідне зло”. Очевидно, що деякі поєднання логічно суперечливі й неможливі: наприклад, патріотизм не може одночасно вважатися чеснотою і бути морально забороненим; не може визнаватися пороком і водночас виступати як обов'язок; або розглядатися як морально нейтральний факт і водночас заборонятися.

Отже, як можна сформулювати суть моральної проблеми патріотизму, спираючись на запропоновану аналітичну схему його видів і матрицю різних його можливих моральних оцінок? По-перше, варто відзначити, що класифікація видів патріотизму (інстинктивний, романтично-націоналістичний, рефлексивний, альтруїстичний) за критерієм типу любові, на якому він ґрунтується (*storgē*, *érōs*, *philia*, *agápē*), дає змогу ставити запитання не стільки про моральний статус патріотизму загалом, скільки про моральну оцінку його конкретного виду. По-друге, врахування можливості перетину двох етичних традицій – етики чеснот і деонтології – демонструє складність питання про можливі способи моральної оцінки патріотизму (чеснота, обов'язок, морально нейтральний факт чи порок, а також різні можливі комбінації цих статусів). По-третє, поєднання першого і другого дає змогу порушити питання про умови можливості й межі морально прийнятного патріотизму. З огляду на все це, можна сформулювати моральну проблему патріотизму так: за яких умов, у якій формі та з якою внутрішньою мотивацією патріотизм може бути морально виправданим, тобто вважатися чеснотою або обов'язком, а не залишатися морально нейтральним чи навіть перетворюватися на порок.

Умови можливості та межі морально легітимного патріотизму

Сформульована у такий спосіб моральна проблема патріотизму демонструє його амбівалентний характер: він здатний як підтримувати солідарність і спільне благо, сприяти моральному розвитку людини, так і слугувати виправданням колективного егоїзму, агресії чи несправедливості під прикриттям високих моральних ідеалів. З огляду на це, зовсім нетривіальним є запитання: за яких умов патріотизм може бути морально легітимним? На мій погляд, такими ключовими умовами можна вважати: 1) універсалізм морального мислення у поєднанні зі здатністю морально оцінювати конкретний контекст; 2) критична рефлексія щодо меж лояльності до об'єкта патріотичних почуттів; 3) постійне моральне самовдосконалення, що передбачає подолання егоїзму, зокрема колективного, та розвиток громадянських і моральних чеснот.

Аналізуючи ці умови, я переважно спиратимусь на філософський спадок Твардовського і Балея. Однак саме формулювання запитання про умови можливості (у цьому випадку – морально виправданого патріотизму) безумовно є кантівською. Хоча ні Твардовський, ні Балеї не мислили про патріотизм у такий спосіб, ця інтелектуальна рама і ця перспектива на їхній філософський спадок загалом не суперечить їхнім поглядам і може мати евристичний потенціал для прояснення суті та наближення до розв'язання моральної проблеми патріотизму.

У лекціях з етики Твардовський розглядає питання про епістемологічну цінність етичного критерію як одне з головних для наукової етики. З одного боку, він пов'язує це питання з поглядами на істину, а з іншого – вважає таким, що має життєво-практичну значущість. Твардовський виокремлює два протилежних підходи: абсолютизм, за яким те, що є добрим, залишається добрим завжди і скрізь, незалежно від країни і часу, умов і обставин, та релятивізм, що обґрунтовує змінність етичного критерію [Twardowski 1974: 220–221]. Його власна позиція послідовно антирелятивістська як у пізнанні, так і в етиці. Він застосовував ту саму аргументацію проти етичного релятивізму, що й проти епістемологічного: отождолення істини, як і моральної норми, із судженням; демонстрацію неможливості відносних істин через семантичний аналіз [Matuszkiewicz 2015: 59–60]. К. Матушкевич розподілив критичні аргументи Твардовського на дві групи: 1) проти релятивізму у строгому сенсі (помилкове отождолення неоднозначного висловлювання з однозначним судженням; плутання логічної цінності суджень зі знанням про неї) і 2) проти суб'єктивізму як його джерела або різновиду (порушення закону несуперечності; ігнорування припущення про суб'єктивність суджень; нескінченна регресія) [ibid.: 66].

Якщо під етичним релятивізмом розуміти позицію, згідно з якою моральні оцінки залежать від культурного контексту, традицій чи суб'єктивних переконань і не мають універсальних критеріїв добра і зла, то як таке розуміння впливає на оцінку морального статусу патріотизму? Які можуть бути наслідки патріотичних суспільних практик за умов відсутності єдиного етичного критерію? Вочевидь, саме формулювання запитання про моральні межі патріотизму у цій системі координат видається зайвою, адже існує ризик виправдання будь-яких його форм і проявів. Етичний

¹ Дж. Кляйніг, С. Келлер та І. Приморац наводять приклади концепцій, автори яких говорять про патріотизм як про чесноту (А. Макінтайр), порок (Дж. Катеб), морально обов'язкове (М. Віролі, Е. Мейсон, А. Стілц), морально заборонене (П. Гомберг), морально неов'язкове (М. Барон, С. Натансон) [Kleinig, Keller & Primoratz 2015: 8–9].

релятивізм відкидає також універсальні критерії оцінки патріотичних зобов'язань як морально обов'язкових. Натомість моральний універсалізм може надати абсолютні стандарти для розмежування морально легітимного патріотизму та його девіацій, морально виправданих та аморальних обов'язків.

Наукову етику Твардовського можна застосувати в цілях обґрунтування етичного критерію оцінки, зокрема патріотизму. Адже її завдання полягає саме в обґрунтуванні таких критеріїв і наданні етичної норми [Twardowski 1973: 129]. Він також визначає етику як науку про умови і способи подальшого примирення інтересів індивідів або їхніх об'єднань [ibid.: 141]. У контексті досліджуваної проблеми релевантним видається такий фрагмент лекцій з етики: “Сьогодні існує схильність до повного ігнорування етичних вимог у міжособистісних, а особливо міждержавних, міжнародних відносинах. Нас засліплює різноманітна пристрасть. Проте будьмо філософами” [ibid.: 152]. Що означає цей заклик Твардовського бути філософами? Мабуть, керуватися розумом і загальними моральними принципами, що єднають людей попри спокуси сліпої пристрасті.

Втім, самих універсальних принципів недостатньо, потрібно вміти їх застосовувати у конкретних ситуаціях. Адже етика не може і не має “охоплювати величезну кількість правил для всіх можливих випадків і обставин” [Twardowski 1971: 219]. Питання про природу здатності до етичного судження або оцінювання та її джерел Твардовський зараховує до низки проблем наукової етики. Її можна розглядати як особливе моральне почуття або зводити до раціональної здатності людського розуму чи естетичного смаку; вважати вродженою чи набутою [Twardowski 1974: 219–220]. Однак здатність розрізняти у конкретному випадку добрі й погані наміри або вчинки, застосовувати моральні критерії і здійснювати етичну оцінку, відрізняючи добро від зла, має суттєвий вплив на те, як саме людина практично реалізує патріотичні почуття. Ця здатність по суті є виразом того, що Е. Кант називав рефлектувальною силою судження, яка слугує містком між загальним моральним правилом та багатоманітністю конкретних обставин, як вони дані у досвіді. Без неї навіть найвищі ідеали лояльності, солідарності та спільного блага можуть залишатися суто абстрактними гаслами або спотворюватися, перетворюючись на виправдання несправедливості чи агресії.

Аналіз праці Балея “Cant” може дати додаткові аргументи на користь морального універсалізму й критичної рефлексії щодо меж лояльності до об'єкта патріотичних почуттів. Він розглядає *cant* як різновид етичної вади, що унеможливає розрізнення егоїстичного і морального добра. Покликаючись на М. Шелера і Б. Шоу, С. Балея зазначає, що людина здатна не лише переконувати інших у чесності й моральності власної вигоди, а й сама в це вірити. Якщо Шелер і Шоу приписували таку моральність переважно англіцям, то Балея підкреслював, що *cant* був типовим для європейських народів здавна й особливо проявився під час Першої світової війни [Балея 2002: 256].

Балея попереджає про небезпеку того, що представники певної нації можуть, навіть самі, того не усвідомлюючи, стати подвижниками егоїстичної програми народу, бути переконаними, що насправді вони слідуєть

загальнолюдській моралі і виконують загальнолюдський обов'язок [ibid.: 257]. Це може проявлятися у моральному виправданні експансії за межі етнографічної території під приводом колишніх культурних впливів. Тому, як влучно зауважує Балея, не існує тепер анексії, а тільки скрізь дезанексії. Іншим проявом *cant*-моралі є те, що агресивні дії маскуються під виключно оборонні: народ не нападає першим на інший, а лише захищає свою землю, володіння чи сфери впливу, прикриваючи це нормами загальнолюдської етики [ibid.: 257–258].

Cant-мораль, про яку говорить Балея, – це не просто обман інших, а передусім самообман без відчуття провини, що ґрунтується на відсутності самокритики й рефлексії. Вона може породжувати сліпу патріотичну лояльність, яка, з моральної перспективи, може бути сумнівною і навіть виправдовувати аморальні практики, як-от: агресія, геноцид, систематичні тортури, культурна експансія, колонізація, насильницька асиміляція, порушення прав людини тощо. У цьому контексті патріотизм є не просто “постійним джерелом моральної небезпеки”, бо виводить зв'язки з власною нацією за межі раціональної критики [MacIntyre 2002: 56]. С. Келлер стверджує, що патріотизм структурно пов'язаний із втечею від моральної рефлексії, що він по суті є самообманом або нещирістю (*bad faith*) [Keller 2005: 582–583].

Без критичної моральної рефлексії щодо меж патріотичної лояльності людина нездатна неупереджено оцінити об'єкт своїх патріотичних почуттів. Як наслідок, вона схильна приховувати неприємну правду або видавати за правду приємну неправду. Келлер пояснює цей механізм так: патріот має уявлення про свою й інші країни, тож може описати їхні якості як позитивні. Якщо він натрапляє на докази, що суперечать його переконанням, то щодо чужої країни він може їх прийняти та переглянути свою позицію. Натомість щодо власної країни він часто заперечує ці докази, перекидає їх або переконує себе, що країна має інші позитивні риси. Самообман або нещирість такого патріота полягає в тому, що, керуючись лояльністю, він приховує від себе справжню природу власної реакції на спростування його переконань [ibid.: 579–580].

Які наслідки для оцінки морального статусу патріотизму має зв'язок цього явища зі схильністю до самообману та *cant*-мораллю? Келлер вважає, що такий зв'язок дає підстави розглядати патріотизм як моральний порок. Якщо світогляд патріота ґрунтується на позитивно упереджених і недостатньо обґрунтованих переконаннях, які він прагне лише підтверджувати, ігноруючи спростування, то він створює ідеалізований образ свого народу, історії своєї країни, принципів і способів її функціонування. Це може істотно впливати на прийняття морально значущих рішень, наприклад, чи підтримати війну, чи воювати в ній, за кого голосувати або на які жертви йти [ibid.: 587–588].

Щоб патріотизм був чеснотою, він потребує зусиль людини для морального зростання. За Балеєм, фундаментом такого самовдосконалення є самопізнання, що спирається на рефлексію. Він підкреслює важливість усвідомлення як цілеспрямованих, так і випадкових формуючих впливів, щоб зрозуміти, наскільки глибоко вони укорінені в нашій особистості. Це дає змогу осмислити джерела

наших уявлень про добро і зло, справедливе і несправедливе, красиве і потворне. Балей зазначає, що кожен схильний наслідувати і некритично сприймати ідеї, норми й цінності від авторитетів, проте кожен здатен “піти власною дорогою” [Baley 1947: 139]. У контексті патріотизму це означає усвідомлення підстав і джерел своїх патріотичних почуттів і переконань, готовність ставити їх під сумнів, розмірковуючи про межі власної лояльності з огляду на моральні критерії.

Балей наголошує, що самопізнання відбувається також через пізнання інших людей. По-перше, усі люди мають спільну природу (“зліплені з однієї глини”), по-друге, пізнання інших допомагає долати природний егоїзм – зосередженість лише на собі та своїй унікальності. Здатність до рефлексії Балей називає “важливою рисою, що ставить людину над тваринами” і проявляється у спроможності усвідомлювати своє існування [ibid.: 12, 21]. Це дає змогу не тільки розуміти, що сприяє власному задоволенню й уникненню страждання, але й усвідомлювати, як власні дії впливають на інших. Згідно з Твардовським, егоїстом є той, хто водночас турбується про власну долю і страждання та байдужий до долі й страждань інших. Цікаво, що він не вважає егоїстом людину, яка хоч і зосереджена лише на собі, але не шкодить іншим, або навіть шкодить, але не усвідомлює цього [Twardowski 1974: 209].

З огляду на феномен самообману, про який ішлося вище, а також на Балейів аналіз *sant*-моралі, що демонструє здатність видавати егоїстичне добро за моральне й самому у це вірити, означення егоїзму у Твардовського, на мій погляд, потребує уточнення. Якщо людина, чия поведінка спричиняє біду чи страждання інших, але вона цього не усвідомлює, не є егоїстом, тоді як розуміти “егоїзм народу”, про який пише Балей? Невідрефлексований егоїзм об’єктивно залишається егоїзмом, навіть без наміру. Подолання егоїзму і спроможність ставати на місце іншого – ключовий етап становлення морально зрілої особистості й спільноти таких людей. Врахування перспективи іншого завжди має бути пробним каменем перевірки істинності власних переконань. А оскільки суспільство складається з окремих людей, то подолання егоїзму на індивідуальному рівні може сприяти подоланню й колективного егоїзму.

Вольові зусилля потрібні не лише для подолання природного егоїзму, а й для цілеспрямованого формування таких рис характеру, які визнаються чеснотами. Вважати певну рису чеснотою означає, за Келлером, визнавати її притаманною ідеальній людині й тому прагнути розвивати її в собі [Keller, 2005: 581]. Патріотизм як чеснота посідає чільне місце серед “вищих чеснот” поряд із подружньою вірністю, любов’ю до родини, дружбою, відданістю спільнотам та інституціям [MacIntyre, 2002: 44]. На думку Твардовського, патріотизм як чеснота принципово відрізняється від патріотизму як простої любові чи почуття солідарності: справжній патріот завжди діє для спільного блага, поєднуючи почуття з конкретними вчинками. Натомість “патріотник” обмежується сентиментом, урочистими розмовами, натхненним співом чи святковою активністю, маючи “інертну волю” [Twardowski 2013: 447–448, 452].

Отже, справжній патріотизм для Твардовського невіддільний від безперервного формування громадянських і моральних чеснот, як-от: мужність, справедливість, відповідальність, солідарність, працьовитість, чесність, альтруїзм, жертвність – у дусі республіканської традиції, що визначає благо спільноти як вищий моральний імператив: “Не бракує доброї волі тому, хто по-справжньому любить Вітчизну” [ibid.: 449].

Дж. Кляйніг теж розглядає патріотизм як чесноту, але за умови, що лояльність, на якій він ґрунтується, відповідає моральним нормам. Лояльність як чеснота означає відданість і підтримку об’єкта асоціації всупереч вузько егоїстичним інтересам, але це не означає, що будь-яка лояльність є чеснотою. Так, лояльність нациста чи мужня оборона злочинного режиму не є чеснотою [Kleinig, Keller & Primoratz 2015: 22]. Оскільки патріотична лояльність супроводжується моральними ризиками, вона потребує контролю, особливо з огляду на її зближення з націоналізмом. Така лояльність не може бути сліпою: вона має бути вдумливою і критичною [ibid.: 42], що підтверджує тезу про важливість рефлексії як умови морально легітимного патріотизму.

Згідно з концепцією морального розвитку Л. Кольберга, здатність людини формулювати моральні судження й оцінювати легітимність власної лояльності розвивається від доконвенційного рівня (страх покарання, егоцентризм) через конвенційний рівень (рольова лояльність, групова солідарність) до постконвенційного, де домінують універсальні етичні принципи справедливості й прав людини. Лише цей рівень передбачає перспективу раціональної особистості, здатної визнавати цінності, що передують соціальним зв’язкам і домовленостям, та відкидати закони чи домовленості, які суперечать моральним принципам [Kohlberg 1981: 409–412]. У цьому сенсі патріотизм без високого рівня морального розвитку особистості й громадянина ризикує залишитися сліпою лояльністю чи колективним егоїзмом. А без критичної рефлексії і моральної сили судження він завжди перебуватиме під загрозою перетворення на моральний порок і виправдання аморальних практик, часто неусвідомлених.

Висновки

Проблема визначення морального статусу та умов можливості морально легітимного патріотизму залишається дискусійною у сучасній практичній філософії через складність самого феномена патріотизму. У статті запропоновано його класифікацію за критерієм типу любові, що дає змогу виокремити чотири ідеальні типи: інстинктивний, романтично-націоналістичний, рефлексивний та альтруїстичний. Це конкретизує питання про його моральний статус і підкреслює важливість вираженої оцінки його проявів. Завдання моральної оцінки патріотизму ускладнюється тим, що її можна здійснювати в рамках етики чеснот, деонтології або їхнього поєднання, що формує складну матрицю підходів. Зрештою, питання можна поставити й у кантівський спосіб: як можливий морально легітимний патріотизм? У статті показано, що звернення до філософської спадщини Твардовського і Балей дає інструменти для прояснення суті моральної проблеми патрі-

отизму та наближення до її вирішення. Їхній аналітичний підхід показує, що патріотизм без раціонального осмислення і критичної рефлексії легко стає морально сліпою та агресивною формою пристрасті. І, навпаки, якщо він супроводжується інтелектуальним і моральним розвитком носіїв патріотичних почуттів, його можна оцінювати в категоріях чеснот і моральних обов'язків.

БІБЛІОГРАФІЯ / REFERENCES

- Baley, S. (1947). *Drogi samopoznania*. Kraków: Wiedza. Zawód. Kultura.
- Baley, S. (2002). Cant. In M. Vernikov. (Ed.). *Povne zibrannia tvoriv u piaty tomakh, dvokh knyzhkakh, tom 1*, 256–259. [In Ukrainian]. Lviv-Odesa: Cogito. [= Балеї 2002].
- Dietz, M. G. (2002). Patriotism: A brief history of the term. In I. Primoratz (Ed.), *Patriotism*, 201–216. New York: Humanity Books.
- Dontsov, D. (2013). Patriotyzm. In *Vybrani tvory: u desiaty tomakh. Tom 4: Ideolohichna esejistyka (1933–1939)*, 15–40. [In Ukrainian]. Drohobycz: VF “Vidrozhennia”. [= Донцов 2013].
- Gilbert, M., & Garcia, I. (2018). On Patriotism. In M. Sardoc. (Ed.). *Handbook of Patriotism*, 271–286. Springer International Publishing.
- Gomberg, P. (2002). Patriotism Is Like Racism. In I. Primoratz. (Ed.). *Patriotism*, 105–111. New York: Humanity Books.
- Keller, S. (2005). Patriotism as Bad Faith. *Ethics*, 115(3), 563–592.
- Kleinig, J., Keller, S., & Primoratz, I. (2015). *The Ethics of Patriotism: A Debate*. Oxford: Wiley Blackwell.
- Kohlberg, L. (1981). *Essays on Moral Development: Vol. 1. The Philosophy of Moral Development*. New York: Harper & Row.
- MacIntyre, A. (2002). Is Patriotism a Virtue? In I. Primoratz. (Ed.). *Patriotism*, 43–58. New York: Humanity Books.
- Matuszkiewicz, K. (2015). Kazimierza Twardowskiego dyskusja z relatywizmem. *Studia Philosophica Wratislaviensia*, 10(3), 59–80.
- Nussbaum, M. C., & Cohen, J. (Ed.). (1996). *For Love of Country: Debating the Limits of Patriotism*. Boston: Beacon Press.
- Primoratz, I. (Ed.). (2002). *Patriotism*. New York: Humanity Books.
- Tokvil, A. de. (1999). *Pro demokratiju v Amerytsi*. [In Ukrainian]. Kyiv: Vydavnychy dim “Vsesvit”. [= Токвіль 1999].
- Twardowski, K. (1971). O sceptycyzmie etycznym. Wykładów z etyki część II. *Etyka*, 9, 171–222.
- Twardowski, K. (1973). O zadaniach etyki naukowej. Wykładów z etyki część III. *Etyka*, 12, 125–155.
- Twardowski, K. (1974). Główne kierunki etyki naukowej. Wykładów z etyki część I. *Etyka*, 13, 199–225.
- Twardowski, K. (2013). O patriotyzmie. In J. Jadacki. (Ed.). *Myśl, mowa i czyn*, 436–455. Kraków: Copernicus Center Press.